

П Ъ Р В И Р А З Д Е Л

ЗА РАЗЛИЧНИТЕ ОБЕКТИ НА ЧУВСТВОТО ЗА ВЪЗВИШЕНО И КРАСИВО

Различните усещания за удоволствие или досада почиват толкова на естеството на външните неща, които ги предизвикват, колкото на чувствата, присъщи на всеки човек, чрез които може да откликва с удоволствие или неудоволствие. На това се дължи, че някои хора изпитват радост от нещо, което у други предизвиква отвращение, че любовната страст често пъги е загадка за всеки и острата антипатия, изпитвана от някого, в случай свършено безразличен на останалите. Полето, където се наблюдават тези особености на човешката природа, се простира много широко и съхранява още богат запас за открития, които са колкото привлекателни, толкова и поучителни. Засега насочвам погледа си само към някои неща от този кръг, които изглеждат особено значими, и го правя повече с очите на наблюдател, отколкото на философ.

И тъй като човек намира, че е щастлив само когато е удовлетворил някоя своя склонност, то и чувството, което го прави способен да изпитва големи удоволствия, без за това да са му необходими необикновени дарования, естествено, не е нещо незначително. Твърде пълните господа, чийто най-остроумен автор е техният готвач, а произведенията на изискания вкус се намират в собствените им изби, при някой обикновен цинизъм и грубовата шега ще изпадат в същото радостно оживление, с каквато толкова се гордеят личностите с по-благородни чувства. Мъжът, който държи на удобствата и обича да чете книги, защото четенето им му помага по-добре да заспи, търговецът, на когото всички удоволствия му се струват детински с изключение на ония, на които се наслаждава мъдрият човек, когато пресмята предимствата от своите действия, оня, който обича другия

пол само дотолкова, доколкото ги причислява към нещата носещи наслада, любителят на лова, който може сега да лови мухи като Домициан или да преследва диви животни като А., — всички те имат едно чувство, което ги прави способни по свой начин да се радват на удоволствия, без да проявяват завист към другите или да си създават представа за тях, но отсеща нататък аз няма да отделям внимание на това. Съществува още едно чувство от по-фин вид, което бива наричано такова, или защото хората могат да му се наслаждават по-дълго, без да се наситят и уморяват, или защото то предполага, така да се каже, известна празниност на душата, която едновременно я прави способна за добродетелни възнения или защото разкрива таланти и достойнства на ума, докато другото, напротив, е възможно и при пълна липса на всякаква мисловност. Аз искам да разгледам една от страните именно на това чувство, но изключвам склонността, устремена към високите прозрения на разума и прелестта, на която бе способен един Кеплер, когато той, както съобщава Бойл, не би отдал нито едно свое откритие и за цяло княжество. Това чувство е твърде изтънчено, за да спада към настоящата скица, която ще засегне само сетивните възприятия, на които са способни и по-простите души.

По-изтънченото чувство, което искам да обсъдим сега, има главно две разновидности: чувство за възвишеното и чувство за красивото. Възнението и от двете е приятно, но по много различен начин. Гледката на една планина, чиито заснежени върхове се издигат над облаците, описанието на бушуващата буря или обрисовката на подземното царство от Милтън събуждат естетическа наслада, но и с тръпка на ужас; напротив, видът на осеяните с цветя ливади, на долините с лъкатушни потоци, край които пасат стада, описанието на Елисейските полета или Омировото описание на појаса на Афродита също предизвиква приятно чувство, което обаче е весело и ведро. За да може това впечатление да ни въздейства с подobaваща сила, то би трябвало да имаме чувство за възвишеното, а за да му се насладим истински — и чувство за красивото. Високите дъбове и samotните сенки в светия лес са възвишени. Цветните лехи, ниските храс-

ти и подрязаните във вид на фигури дървета са красиви. Нощта е възвишена, денят е красив. Натурите, които притежават чувство за възвишеното, постепенно ще бъдат увлечени във високи емоции, за презрение към света, за вечност от спокойната тишина на лятната вечер, когато трепкащите светлини на звездите пронизват кафявите сенки на нощта и samotната луна се появява на хоризонта. Блестящият ден внушава деловитост, усърдие и чувство за удовлетвение. Възвишеното вънува, красивото привлича. Изразът на лицето на човека, когато е напълно овладян от чувството за възвишеното, е сериозен, понякога скован и удивен. Живото чувство за красивото, обратно, проличава в блестящата ведрост на очите, в особеностите на усмивката, а често и в шумната веселост. Възвишеното отново е от по-различен вид. Понякога чувството за възвишеност се придружава от някакъв ужас или меланхолия, в други случаи просто от спокойно удивление, а в трети — от красота, разпростряна над един възвишен простор. Искам да нарека първото чувство страховито възвишено, второто — благородно, а третото — прекрасно. Дълбоката samotност е възвишена, но по един страховит начин¹. Затова пък големите, разпрострени

¹ Бих желал да дам само един пример за благороден ужас, който внушава описанието на абсолютната samotност, и заради това ще извлека няколко откъса от „Сънят на Каразан“ в „Бременски магазин“ Т. IV, с. 539. Този стиснат богаташ, след като богатствата му се увеличили необикновено, заключил сърцето си за състраданието и любовта към когото и да било. Междувременно докато сърцето му изстивало за любовта към хората, се увеличавало усърдието, с което се молел, и религиозните му действия. След това признание той продължава да говори: „Една вечер, когато на светлината на лампата правех сметки и грубо пресмятах приходствата на моите действия сънят ме обори. В това състояние видях ангелът на смъртта как се спуска над мене като вихрушка. Той ме удари, преди да мога да измоля пощада от страшния му удар. Смразих се, когато разбрах, че участва ми е захвърлена за вечни времена, че към всичкото добро, което бях направил, вече не можеше да се добави нищо, и от всичкото зло, което бях направил, не можеше да се отнеме нищо. Бях отведен до трона на този, който живее на третото небе. Снянието, което блестеше пред мен, заговори: „Каразан, твоите литургии и богослужения са порочни. Ти заключи сърцето си за човешката любов и държиш съкровищата си в желанна ръка. Живя единствено за себе си и затова и за в бъдеще, във вечността, трябва да живееш сам, отблъснат от всяко един-

нашироко пустоши като огромната пустиня Гоби в Централна Азия по всяко време би дала повод да се преселят там страховити сенки, таласъми и призраци.

Възвишеното всякога трябва да бъде голямо, красивото може да бъде и по-малко. Възвишеното следва да бъде естествено, красивото може да бъде нагиздено и разкрасено. Голямата височина е също толкова възвишена, колкото и голямата дълбочина; но това се придружава от чувство за страховитост, а онова от удивление, при което едното чувство може да бъде страшно възвишено, а другото – благородно.

Видът на някоя египетска пирамида вълнува, както разказва Хазелквист², много повече, отколкото човек може да си представи от всички описания. Но нейният строеж е беззискусен и благороден. Катедралата „Свети Петър“ в Рим е великолепа, защото върху този проект, който е голям и естествен, е разпростряна красота, като злато, мозайки и т. н. и т. н., които най-вече предизвикват чувството за раздвиженост, и затова обектът се нарича великолепен. Един арсенал трябва да бъде благороден и прост, замъкът-резиденция – великолепен, а летният замък – красив и декориран.

ние с цялото творение.“ В същия момент бях повлечен напред от невидима сила и тласнат в блестяща постройка на творението. Скоро оставих зад себе си безброй светове. Когато се приближих до крайната точка на природата, забелязах, че сенките на безграничната пустота падаха в бездната пред мене. Страхотно царство на вечна тишина, самотност и мрак! При тази гледка ме обзе неизразим ужас, лека-полека загубих от погледа си и крайните звезди, най-сетне в абсолютен мрак угасна и далечното мъжещо сияние. С всеки миг се засилваха смъртните страхове на отчаянието, така както с всеки миг се увеличаваше и моята откъснатост от последния населен свят. С непоносим страх в сърцето си мислех: ако за десет хиляди пъти по хиляда години трябва да бъда отнесен отвъд границите на всичко създадено, аз все пак и в неизмеримата бездна на мрака ще гледам напред без помощ и надежда за някакво завръщане... В тази зашеметеност така буйно протегнах ръцете си към предметите от действителността, че се събуди. И сега вече бях получил поука: да ценя високо човешките, защото и най-незначителният от тези, които в гордостта от своето щастие бях прогонил от вратата си, в онази страховита пустош биха били далеч предпочитани от всичките съкровища на Голконда...

² Д-р Фридрих Хазелквист „Пътуване към Палестина в годините 1749–1752“ – издадена в Рошок в 1762 г.

Голямата продължителност е възвишена. Ако тя е от миналото, тогава е благородна; ако пък е замислена за не-обозримо бъдеще, тогава има в себе си и нещо от страховитото. Една постройка от най-дълбока древност е достойна. Описанието на Халер за бъдещата вечност внушава тих ужас и изумително удивление от миналото.

В Т О Р И Р А З Д Е Л

ЗА КАЧЕСТВАТА НА ВЪЗВИШЕНОТО И КРАСИВОТО У ХОРАТА ИЗОБЩО

Разумът е възвишен, шегата е красива. Смелостта е възвишена и голяма, хитростта е малка, но красива. Кромюел казва, че внимателността е кметска добродетел. Почтеността и правдивостта са естествени и благородни. Шегата и любезното ласкателство са фини и красиви. Вежливостта е красота на добродетелта. Изгнчеността, любезността и учтивостта са хубави. Възвишените качества внушават уважение, а красивите – любов. Хората, чието чувство се насочва предимно към красивото, търсят своите почтени, верни и сериозни приятели само в нужда; те обаче си избират за общуване шеговити, учтиви и любезни събеседници. Човек цени някого твърде високо, че да може да го обича. Ако някой ни внушава удивление, той е твърде високо над нас, за да се приближим до него с доверчивостта на любовта.

Ония, които свързват в себе си двата вида чувства, ще намерят, че възлението от възвишеното е по-сидно, отколкото от красивото. Само че, ако не се редуват или последното не съпровожда първото, то уморява и на него не можем да се наслаждаваме толкова дълго³. Високите чувства, които понякога се появяват при беседа в добре отбрано общество, междувременно могат да се излеят във весела шегата и радостна усмивка и да бъдат в красив контраст с развълнувания сериозен израз на лицето, който двата вида чувство принудено могат да сменят.

³ Чувството за възвишеното напруга силите на душата повече и поради това уморява по-скоро. Поредица пасторални стихове могат да бъдат четени по-дълго, отколкото Милтъновия „Изгубен рай“ и Ж. део Лабрюйер по дълго от Young. Дори ми се струва грешка на последния, че той е поет-моралист, който всецяло се придържа към твърде еднозвучни възвишени тонове и защото силата на впечатлението може да бъде обновена само с вмъкване на по-леки пасажки. Красивото не уморява с нищо повече освен с мъчителното изкуство, което проличава при това. Старанието да се привличат другите става мъчително и се възприема трудно.

Приятелството носи предимно чертите на възвишеното, любовта между половете обаче – на красивото. И все пак нежността и дълбокото уважение придават на тази любов известно достойнство и възвишеност. Примамливата шегата и доверчивостта, напротив, подсилват колорита на красивото в това чувство. Според мен *трагедията* се отличава от *комедията* главно по това, че първата възбужда чувството за *възвишеното*, а втората – за *красивото*. В трагедията се показва великодушно жертване за чуждо добро, смела решителност в опасности и изпитана вяност. Същевременно любовта там е тъжна, нежна и изпълнена с уважение, нещастieto на другите събужда в гърдите на зрителя чувството за състрадание и кара великодушното му сърце да тупти заради чуждата беда. Той бива леко трогнат и усеща достойнството на собствената си природа. Комедията, напротив, представя тънки интриги, чудновати обърквания и шегобийци, които съумяват да се оправят, глупаци, които се оставят да бъдат измамени, дяволи и комични характери. Тук любовта не е толкова мрачна, тя е весела и доверчива. И все пак както и в другите случаи, и в комедията благородното и красивото могат до известна степен да се свържат.

Дори пороците и моралният недъг често също носят в себе си някои черти на възвишеното или красивото, най-малкото както ни се явяват в нашите сетивни възприятия, без да бъдат проверени от разума. Гневът на един страшен герой е възвишен, както гневът на Ахил в „Илиадата“. Изобщо героят на Омир е страховито възвишен, героят на Вергилий – обратното, е благороден. Откритото, дръзко отмящение след тежка обида съдържа в себе си нещо голямо, и колкото непозволено да е то, в разказ пак възбужда както с ужасно изтръпване, така и с благоговение. Когато шах Надир нощем бил нападател от неколцина заговорници в шатрата си, той, както разказва Ханвай⁴, след като вече бил получил няколко рани и отчаяно се защитавал, извикал: „Милост! Искам на всички ви да простя.“ Като вдигнал

⁴ Ханвай, Йонис (1712–1786) от неговата „Независима история на големия завоевател Надир Кули“ – Хамбург и Лайпциг, 1754. – Бел. прев.

високо сабята си, един от тях отговорил: „Ти не си проявявал милост и не заслужаваш такава.“ Решителната смелост на някой веселяк е крайно опасна, но в разказа тя все пак възнува и дори когато той бъде повлечен към позорна смърт, то тя в известен смисъл ще го облагороди донякъде с това, че той върви към нея упорито и с презрение. От друга страна, хитро измисленият проект, ако не преминава веднага в мошенничество, има в себе си нещо, което е фино и бива отминавано с усмивка. При изгънчен ум склонността да се кокетира (кокетството), преднамереното действие, за да очарова, у една иначе почтена личност е може би укорително, но все пак красиво и обикновено бива предпочитано пред целомъдреното, сериозно благоприличие.

Обликът на личностите, чиято външност се харесва, събужда ту един, ту друг вид чувство. Едрата фигура си спечелва авторитет и внимание, дребната – повече доверчивост. Дори мургавият цвят на кожата и черните очи са в по-близко родство с възвишеното, а сините очи и светлият тен – с красивото. По-напредналата възраст се свързва повече с особеностите на възвишеното, младата обаче – с тези на красивото. Така стоят нещата и със съсловните различия и във всички тези само споменати отношения би трябвало дори и облеклото да издава различията в чувството. Едрите представителни личности би следвало да съблюдават естетичност, най-много блясък, дребните биха могли да бъдат нагиздени и разкрасени. На възрастния човек му отиват по-тъмни цветове и костюми с по-проста кройка, младежта блясти в по-светли и с живи, привлекателни цветове облекла. Сред съсловията, при еднакви материални възможности и ранг, духовниците следва да се придържат към по-голяма простота, държавниците към по-голям блясък, а контего може да се гизди както си пожелае.

Също и във външните щастливи обстоятелства има нещо, което, поне според илюзията на хората, спада към тези чувства. Обикновено хората са склонни да уважават за произход и титла. Богатството и полученото без лични заслуги бива почитано дори от безкористните, вероятно защото в тяхната представа то се свързва с проекти за големи начи-

нания, които биха могли да се осъществят чрез него. Понякога това уважение се проявява и към някой богат негодник, който никога няма да извърши подобни действия и няма понятие от благородното чувство – единственото, което може да направи богаташа ценен. А онова, което увеличава злината от бедността, е пренебрежението; а то не може да бъде преодоляно напълно дори със заслуги най-малкото не в очите на обикновените хора, където ранг и титла не заслужават грубо чувство и в известен смисъл предимството им отстъпва назад.

В човешката природа никога не се срещат качества, достойни само за прослава, без едновременно те, чрез безпределни оттенъци, да не стигат чак до крайно несъвършенство. Качеството на *страховито-възвишеното*, когато стане съвсем неестествено, вече е *приключенско*⁵. Неестествените неща, доколкото като такава се схваща и възвишеното, все едно дали се среща малко или съвсем не, са *шуротии* и *глупости*. Който обича и вярва в приключенското, е *франт*, склонността към шуротии прави хората мрачни. От друга страна, чувството за красивото се изражда, когато при него напълно липсва благородното и тогава то бива наричано *глуповато*. Мъжът с такъв характер, когато е млад, бива наричан *празноглаво конте*; ако е на средна възраст, той е *франт*. И понеже възвишеното е най-необходимо на напредналата възраст, то един стар франт е най-презряното същество в природата, така както младият навъсен човек е най-неприятният и най-непоносимият. Шегите и веселостта се включват в чувството за красивото. Същевременно в тях може да прозира още твърде много разум, дотолкова, че повече или по-малко те се родеят с възвишеното. Оня, който не забелязва този примес във веселостта, говори празни приказки. А който постоянно разправя небивалици, е глупав. Не е трудно да се забележи, че и умни хора понякога говорят празни приказки и че е необходим немалко дух за кратко време време разумът да бъде отзован от своя пост, без при

⁵ Доколкото възвишеността или красотата надвишават познатата средна мярка, те обикновено биват наричани романтични.

това нещо да се срещни. Оня, чиито слова или действия нито доставят удоволствие, нито възбудват, е скучен. Скучният, доколкото е заст с това едновременно да върши и двете, е лишен от вкус. И лишеният от вкус, когато е надул, е *глупак*⁶.

Искам чрез примери да направя малко по-разбираема тази своеобразна скица на човешките слабости; защото оня, който няма пихела на Хогарт, трябва да го замени, що се отнася до липсващия израз на изображението, с описание. Смелото излагане на опасности за нашите права, на родината или на приятелите ни, е възвишено. Кръстоносните походи и старото рицарство бяха *авантюристични*: дуелите, жалък остатък от рицарството и от объркано понятие за чест, са глупости. Гъжното отдалечаване от суетата на света при оправдана досада е благородно. Отшелническото смирение на старите адамити беше авантюристично. Манастирите и гробниците от този вид, където се загварят живи светци, са глупости. Обуздаването на страстите въз основа на принципи е възвишено. Но самоизтезанията, обетите и другите монашески добродетели по-скоро са глупости. Свети кости, свещени дървета и други подобни вехтории, включително и светлото отходно място на великия Дадай Лама от Тибет, без изключение са *глупости*. От произведенията на остроумието и изтънченото чувство епическите стихове на Вергилий и на Клопшток спадат към благородното, на Омир и Милтън – към приключенското. Метаморфозите на Овидий са глупости, приказките за феи на френската безумия-лост са най-жалките нелепици, които някога са били измислени. Обикновено анакреонтите стихове са най-близо до *хлапашкото*.

⁶ Веднага се забелязва, че това достопочтено общество се разделя на две ложи: едната на мрачните хора и другата на франтовете. Ученият меланхолик ще бъде скромно наричан педант. Когато той сложи на лицето си упорития израз на мъдрец както надутиите от старо и ново време, то шапката със звънчетата добре ще му отива. Класата на контетата се среща предимно в света на големците. Тя е може би доста по-добра от първата. От представителите ѝ човек може да спечели много и много да им се надсмива. В тази карикатура всеки срещу всеки прави кисели физиономии и с празната си глава удря главата на своя брат.

Произведенията на разума и остроумието доколкото техните обекти съдържат нещо от чувствата, също имат известен дял в споменатото разнообразие. Математическите представи за неизмеримите величини на вселената, наблюденията на метафизиката за вечността, провидението, безсмъртието на нашата душа съдържат известна възвишеност и достойнство. Напротив, световната мъдрост бива изопачена посредством много празни извъргания (субтильности) и привидната задълбоченост не пречи четирите силогически фигури заслужено да се смятат за училищни глупости.

От моралните качества единствено истинската добродетел е възвишена. Все пак има и добри нравствени качества, които са достойни за любов и красиви, а доколкото хармонират с добродетелта, те също следва да бъдат разглеждани като благородни, макар всъщност да не могат веднага да се причислят към добродетелните възгледи. Преценката над това е изтънчена и объркана. Разбира се, не може да се нарече добродетелно разположението на духа, което е извор на такива действия, до които наистина е възможно да се сведе и добродетелта, но от основание, което само случайно се съгласува с нея, по своята природа, обаче то често може и да противоречи на общите правила на добродетелта. Известна мекушавост, която лесно може да премине в топло чувство на състрадание, се приема за красива и мила, защото показва добродушно съчувствие към съдбата на други хора, до каквото ни отвеждат принципите на добродетелта. Но тази добра страст същевременно е слаба и по всяко време сяпа. И ако предположим, че това чувство ви подтиква да помогнете според средствата си на някого, изпаднал в беда, но вие сте длъжен на другиго, което ви лишава от възможността да изпълните строгия дълг към справедливостта, така видимо действието не може да произлезе от добродетелно намерение; защото би било невъзможно подобно намерение да ви стимулира поради заслепението да пожертвате една по-висока обвързаност. И обратното, ако общата добродетелност към човешкия род за вас е станала принцип, който по всяко време насочва действията ви, тогава остава и любовта към нещастника, но тя вече се

издига от по-високо становище за истинското отношение към общия ви дълг. Универсалната симпатия е основа за съчувствие в неговата беда, а същевременно и за справедливост, по чието предписание сега вие би трябвало да се откажете от това действие. Доколкото подобно чувство вече се е издигнало до подобаващата му всеобщност, то е възвишено, но и студено. Защото не е възможно гърдите ни да преливат от съчувствие и нежност към всеки човек и всяко чуждо нещастие да ни потапя в тъга. Иначе би значело добродетелият престанно да лее съчувствени сълзи като Хераклит, но при цялата си добросъщност тогава той не би стигнал по-далеч от това да бъде един мекушав безделник⁷.

От втория вид добри чувства, които наистина са хубави и мили, но още не са основа за истинска добродетел, е *любезността* — една склонност да бъдем приятни за другите чрез приветливост, чрез отзивчивост към техните изисквания и съответствие на нашето държане с възгледите им. Тази основа за привлекателната общителност е красива и приспособимостта на едно такова сърце — добра. Но тя съвсем не е добродетел, защото от нея могат да избуят всички пороци, щом не им е поставена рамка от по-високи принципи, които да ги отслабват. Не бива да се мисли, че любезност към ония, с които общуваме, не може много често да бъде несправедливост спрямо други, които са извън нашия тесен кръг. Такъв човек, когато се вземе само този подтик, би могъл да има всички пороци не от непосредствена склонност, а тъкмо защото на драго сърце живее, за

⁷ При по-близко преценяване се вижда, че колкото и мило може да бъде качеството състрадателност, то не съдържа в себе си достойнството на добродетел. Някое страдащо дете, една нещастна добра жена ще влее в сърцето ни мъка, докато по същото време ще приемем равнодушно вестта за голямата битка, при която, както лесно може да се разбере, значителна част от човешкия род невинно ще бъде подложена на жестоки страдания. Някой принц, на чието лице се появява тъжен израз при вида на една-единствена нещастна личност, същевременно често само от суетен подтик дава заповед за война. Тук няма никаква съразмерност във въздействието; как може после да се говори, че причината била във всеобщата любов към човечеството?

да се нрави. От прекалена общителност той може да стане лъжец, безделник, пияница и тъй нататък, защото не действа според правилата, които се отнасят за доброто държане изобщо, а по една склонност, сама по себе си хубава, но тъй като е без опора и без принципи, тя се изражда в глуповата.

Вследствие на това истинската добродетел може да бъде присадена само върху принципи, и колкото по-обща са те, толкова по-възвишена и благородна ще бъде тя. Тези принципи не са разсъдъчни правила, а съзнанието за едно чувство, което живее във всяко човешко сърце и се простира много далеч извън особените основания за състрадание и за любезност. Мисля, че обхващам всичко, като казвам, че то е чувство за красотата и достойнството на човешката природа. Първата е основа за всеобщата благосклонност, второто — за всеобщото внимание, и ако това чувство е стигнало до най-голямо съвършенство в нечие човешко сърце, то този човек би обичал и ценил самия себе си единствено дотолкова, доколкото е един от всички, върху които се простира неговото широко и благородно чувство. Само когато човек подчини особените си склонности на такава широко разпространяна склонност, неговите добри подтици биха могли да бъдат пропорционално приложени и да осъществят благородното приличие, което е красотата на добродетелта.

Като е имало предвид слабостта на човешката природа и ограничената власт, която общото морално чувство би упражнявало върху повечето сърца, провидението е вложило в нас същите помощни подтици като допълнение към добродетелта, които тласкат някой хора и без принципи към хубави действия, същевременно на други, а те биват ръководени от последните, трябва да им дават по-голям подтик и по-силен тласък. Състраданието и любезността са основа за красиви действия, които може би при превеса на една по-груба алчност биха били задушени, но не и непосредствено те основи на добродетелта, както видяхме, макар тогава те да се облагородяват чрез родството си с нея и да печелят с нейното име. Вследствие на това мога да нарека тези качества *осиновени добродетели*, а ония, които почитат върху принципи — *истински добродетели*. Първите са красиви и

привлекателни, но единствено истинската добродетел е възвишена и достойна. *Сърцето*, в което властват първите чувства, бива наричано *добро*, и човекът с такъв характер — *добросърдечен*; и обратното, с *право* на добродетелния, ръководен от принципи, приляга *благородно сърце*, него самият обаче го наричат справедлив. Все пак тези осиновени добродетели имат голяма прилика с истинските, тъй като съдържат чувството за естествено удовлетворение от добрите и благожелателните действия. Добросърдечният, без никакви други намерения, от естествена любовност ще се отнесе към вас кротко и вежливо и при беда ще изпитва искрено съчувствие към другите.

Но тъй като тази морална симпатия все пак не е достатъчна да подтикне ленивата човешка природа към действия за обща полза, то провидението е вложило у нас и едно известно чувство, което е фино и може да ни задвижи или също да уравновеси грубата себичност и обикновената похот. Това е *чувството за чест*, а неговата последица е срамът. Мнението, което другите биха могли да имат за нашата стойност и тяхната присъда за действията ни, е подбуда с голяма тежест, която ни изкушава да направим някой жертва, каквито значителна част от хората нито от непосредствено избликнала вълна на добросърдечност, нито от принципност биха правили, а доста често те се извършват само за външния блясък на една илюзия, която е много полезна, макар и сама по себе си твърде повърхностна, освен когато присъдата на другите определя нашата стойност и стойността на действията ни. Това, което се прави с този мотив, в ни най-малка степен не е добродетелно, защото всеки, който иска да бъде смятан за добродетелен, обмислено прикова, че е подтикван от честолубието си. И тази склонност както добросърдечното не е в толкова близко родство с истинската добродетел, защото не идва непосредствено от красотата на действията, а се движи от оценката за благопориличието им в чуждите очи. Вследствие на това мога, тъй като чувството за чест е фино, да нарека онова, което бива предизвикано от него, *сходно с добродетелта, отблясък от добродетелта*.

Ако сравним натурите на хората, доколко у тях господства един от трите вида чувства и определя моралния им характер, то ще намерим, че всяко от тези чувства стои в по-близко родство с един temperament по обичайното им деление и освен това, че на флегматичите е отреден по-голям недостиг на морални чувства. Като че ли главният белег в характеристиката на различните temperament не се отнася до споменатите черти, понеже в това изследване ние съвсем не преценяваме по-грубого чувство например алчността, обикновената наслада и т. н. и т. н.; по същите склонности и при обикновено разграничаване отлично може да се види, че споменатите по-фини морални чувства по-лесно се съчетават с един или друг от тези temperament и действително в по-голямата си част са свързани с тях.

Свързването на съкровеното чувство за красота и достойнство на човешката природа със самообладанието и силата на характера като всеобща основа за всичките му действия е сериозно и не се съчетава нито с някаква вятърничава веселост, нито пък с непостоянството на лекомисления човек. То дори се приближава до *меланхолията*, едно кратко и благородно чувство, доколкото се основава върху оня ужас, който притеснената душа изпитва, когато тя, изпълнена от някое голямо намерение, вижда опасностите, които ѝ предстои да превъзмогне и има пред очи трудните, но големи победи на самопреодоляването. Следователно истинската добродетел има поначало в себе си нещо, което изглежда в снизходителния разум най-често се съгласува с меланхоличната душевна нагласа.

Добросърдечността, красотата и фина дразнимост на сърцето според повода, който тя намира в определени случаи да се развълнува от състрадание или от доброжелателство, е твърде зависима от промяната на обстоятелствата и щом вълнението на душата не се опира на един общ принцип, то лесно приема променливи образи, след като предметите предлагат една или друга своя страна. И понеже тази склонност прелива в красивото, то изглежда, че тя може най-естествено да се свърже с оня temperament, който наричаме *сангвиничен* и който е вятърничав и отдаден на забавления.

В този темперамент ще трябва да потърсим известните качества, които нарекохме осиновени добродетели.

Впрочем, вече е обичайно чувството за чест да се приема като белег за *холерична* нагласа и отгук можем да вземем повод да издирим моралните последици от това прекарано чувство, които в по-голямата си част се отнасят само до пробалящи, за да опишем един такъв характер.

Няма човек, у когото да не се открива някаква следа от това *фино чувство*, но по-значителната му липса, която за сравнение се нарича още безчувствие, се явява в характера на *флегматика*, на когото иначе са му ограбени дори и по-грубите подтипи като жаждата за пари и т. н. и т. н., които обаче ние, заедно с останалите сродни им склонности, във всеки случай можем да пропуснем, защото те съвсем не принадлежат към този план.

А сега при възприетото разграничаване на темпераментите нека разгледаме по-отблизо чувството за възвишеното и красивото, най-вече доколкото те са морални.

Този, чийто темперамент клони към *меланхоличност*, не бива да бъде наричан така заради това, че, ограбен от радостите на живота, се измъчва в мрачна тъга, а защото чувствата му, когато бъдат увеличени до известна степен или поради някои причини получават неправилна насока, могат по-лесно да стигнат до такава, отколкото до някое друго състояние. *Меланхоликът* има предимно *чувство за възвишеното*. Дори красотата, към която той също има усет, не само го привлича, а едновременно, като му вдъхва удивление, тя го и възнува. Насладата при него е по-сериозна, но не е по-малка поради това. Всички възнения от възвишеното имат в себе си повече омайващо, отколкото примамливото очарование на красивото. Доброто състояние на меланхолика ще бъде по-скоро довольство, отколкото веселост. Той е постоянен, ето защо подчинява чувствата си на принципи. А те толкова по-малко са подложени на промяна и нестабилност, колкото по-общ е принципът, на който са подчинени и следователно толкова по-обхватно е високото чувство, което обзема по-низките. Всички особени причини за склонност са подчинени на много изключения и промени,

доколкото не се извеждат от една такава висока причина. Веселият и приветлив Алцест казва: „Аз обичам и ценя жена си, защото тя е хубава, ласкава и мъдра.“ Какво ще стане обаче, ако тя бъде загрозна от болест, невесела от старост и след като е преминало първото очарование, няма ли да ви се вижда не по-умна от всяка друга? Какво може да стане със склонността, когато причината за нея вече не съществува? Да вземем в противовес добродетелния и улегнал Адраст, който си мисли: „Аз ще посрещна тази личност с любвеобилност и внимание, защото тя е моя жена.“ Това убеждение е благородно и великодушно. Сега вече случайните прелести биха могли да се променят, но тя все пак винаги ще е неговата жена. Благородната причина остава и не е толкова силно подложена на промените във външните неща. От такава естество са принципите в сравнение с възненията, които просто избухват при отделни поводи и човекът, ръководещ се от принципи, е противоположен на оня, който от време на време бива обхванат от някакво добросърдечно и любвеобилно възнение. Как обаче стоят нещата дори ако и тайнственият език на сърцето му звучи така: Трябва да се притека на помощ на оня човек там, защото той страда; а не затова, че би бил мой приятел или събеседник или че го смятам способен един ден да отвърне с благодарност на благодеянието ми. Сега не е време да размишлявам или да се спирам пред въпроси – той е човек и каквото сполетява човека, то засяга и мен. Следователно постъпките му се опират върху най-високата причина за добродетелността в човешката природа и са необикновено възвишени, както и неговата неизменчивост поради това, че я прилага всеобщо.

Продължавам моите бележки. Човекът с характер, склонен към меланхолия, малко се възнува от това какво отсъждат другите, какво смятат за добро или за истина, той просто се опира на своите собствени възгледи. И тъй като мотивите за действие при него добиват естеството на принципи, никак не е лесно той да бъде наведен на други мисли; понякога и неговото постоянство се изражда в своенравие. Той гледа с равнодушие смяната на модите, а техния блясък – с

презрение. Приятелството му е възвишено и поради това съответства на неговото чувство. Навярно може да загуби някой изменчив приятел, но като приятел той няма да бъде загубен толкова бързо. Самият спомен за угасналото приятелство за него още ще е почтен. Приказливостта е хубава, мълчанието в дълбок размисъл – възвишено. Този човек е добър хранител на свои и чужди тайни. Правдивостта е възвишена и той мрази лъжите или преструвките. Има високо чувство за достойнство на човешката природа. Цени себе си и смята човека за същество, което заслужава внимание. Той не търпи порочното верноподаничество и с благородна гръд вдишва свободата. Всички вериги, и позлагените, каквито носят в дворците, до най-тежките железни вериги от галерите са му отвратителни. Той е строг съдник на себе си самия и на другите и нерядко дотяга на света и на себе си.

При израждането на този характер сериозността клони към меланхолия, набожността – към екстаз, усърдието в името на свободата – към ентузиазъм. Обидата и несправедливостта запалват у него жажда за отмъщение. Вследствие на това от него много се страхуват. Той се въздържа срещу опасността и презира смъртта. При объркваността на чувствата му и липсата на разведряващ разум той се увлича в авантюристичното. Внушения, видения, изкушения. Ако разумът е още слаб, човекът стига до глупости. Многозначни сънища, предчувствия, знамения. Запален е от това да стане *фантаст* или *чудак*.

У този, който е със *сангвиничен* темперамент, господства *чувството за красивото*. Поради това неговите радости са смеховити и оживени. Щом не е весел, той е в лошо настроение, почти не познава довольството в тишината. Разнообразието е красиво и той обича промяната. Търси радост у себе си и около себе си, развеселява другите и е добър събеседник. У него има много морални симпатии. Веселостта на другите го изпълва със задоволство, а тяхното нещастие го прави състрадателен. Неговото нравствено чувство е красиво, но без принципи и по всяко време зависи непосредствено от впечатлението, което в момента му правят обек-

тите. Той е приятел на всички хора или което значи същото, всъщност никога няма приятел, все едно дали наистина е топлосърдечен и доброжелателен. Не се преструва. Днес ще ви забавлява със своята приветливост и добри маниери, утре, ако вие сте болен или нещастен, ще почувствате истинското му и нелицемерно състрадание, но той кротко ще се отдалечи, щом условията се променят. Никога не може да бъде съдия. Обикновено за него законите са твърде строги и е възможно да бъде подкупен със сълзи. Това е един лош светец. Никога не е истински добър и никога не е истински зъл. Често живее разпуснато и е порочен повече от любезен, но е лош платец на това, което дължи, защото явно има повече чувство за доброта, а по-малко за справедливост. Никой няма толкова добро мнение за собственото си сърце, колкото е неговото. Ако вие не можете да го почитате, то все пак ще трябва да го обичате. В големия упадък на своя характер този човек изпада в наивност, забавлява се с детински игри. Ако възрастта не намали неговата живост или не му донесе повече разум, той ще е застрашен да се върне в стар фронт.

У хората, които имаме предвид, когато говорим за *холеричен* темперамент, властва чувството за оня вид възвишеност, която можем да наречем великолепна. Всъщност тя е само отблясък от възвишеното и един силно биещ на очи цвят, който скрива вътрешното съдържание на делото или личността, което е може би само лошо и обикновено, но чрез тази привидност измамва и вълнува. Така както някоя сграда, чиято мазилка имитира дялани камъни, прави същото благородно впечатление, както ако действително би била изградена от такива, а залепените корнизи и пиластри й придават вид на твърдина, макар те никак да не са трайни и нищо да не подпират, следователно блесят и добродетелите от печена глина, варажът на младостта и изрисуваната заслуга.

Холерикът наблюдава собствената си стойност и стойността на своите действия и неща от благоприличieto или привидността, с която бие на очи. Предвид вътрешното със-

тояние и мотивите за действие, които съдържа самият обект, той е студен – нито сграт от истинско доброжелателство, нито развълнуван от внимание⁸. Неговото държание е изкуствено. Сам трябва да умее да усвоява различните маниери, за да може да съди за своето поведение от различни позиции на зрителите: защото малко се пита какво е, какво представлява като личност, а как изглежда. И поради това следва добре да познава въздействието си върху общия вкус и някои впечатления, които поведението му ще остави у другите. И тъй като при това хитро внимание всецело се нуждае от хладнокръвие и сърцето му не бива да допусне да бъде заслепено от любов, състрадание или съчувствие, то той избягва многото глупости и неприятности, в които иначе изпада сангвиникът, омазан от непосредственото си чувство. По тази причина холерикът обикновено изглежда по-разбран, отколкото е в действителност. Неговото доброжелателство е вежливост, вниманието му – церемония, любовта му – измислено ласкателство. През цялото време той е погълнат само от мисълта за себе си и когато заема позата на любовник или на приятел, никога не е нито едно, нито друго. Опитва се да блести с моди, но тъй като у него всичко е изкуствено и престорено и в модата е скован и непохватен. Холерикът действа далеч повече според принципи, отколкото сангвиника, който бива движен просто от случайни впечатления; но това не са принципи на доброта, а на честта, той няма чувство за красотата или стойността на действията, а за присъдата на света, която би трябвало да бъде обявена. И тъй като неговите действия, въпреки че не се вижда изворът, от който избликват, въпреки че са почти толкова общополезни, колкото и самата добродетел, то в обикновените очи той получава същата висша оценка, каквато и добродетелният, но пред по-острия поглед грижливо се прикрива, защото знае добре, че с откриване на тайните пружини на ламтежа за почит ще загуби уважението на другите. Поради това е твърде отдален на преструв-

⁸ Той дори се смята за щастлив само дотолкова, доколкото предполага, че другите го мислят за такъв.

ката, в религията е лицемерен, в общуването си с другите – ласкател, а отношенияето му към държавните партии – ветропоказателно, според обстоятелствата. Той на драго сърце става роб на големците, за да бъде след това тиран над дребните съществования. *Наивитетът*, тази благородна или красива простота, която носи печата на природата, а не на изкуството, му е свършено чужд. При това, когато вкусът му се изразжда, неговият блясък става *крейция*, което значи, надут по противен начин. После сам изпада както и стилът му след промяната в галимации (пресилености) един вид глупости, по отношение на които прекрасното е това, което е приключенското или чудноватото спрямо сериозно възвишеното. Ако му бъде нанесена обида, веднага повежда двубой или съдебен процес, а при гражданските отношения обръща внимание на потекло, представителност и титли. Докато е още само и суетен, ще рече, че гърси почит и се старае да прави впечатление, то той все пак може да бъде търпян, но след като при цялата липса на действителни предимства и таланти стане и надут, тогава вече е това, за което най-малко би желал да бъде вземан, а именно *глупак*.

И тъй като във *флегматичната смес* обикновено не се промъкват съставки от възвишено и красиво в особено забележителна степен, то това душевно качество не е във връзка с нашите аргументи.

От каквото и вид да бъдат по-фините чувства, за които досега ставаше дума, а те могат да са възвишени и красиви, все пак имат общата съдба, че в присъдата на оня, комуто липсва сетиво, настроено за тях, по всяко време биха изглеждали объркани и нелепи. Човекът със спокойно и користно усърдие, така да се каже, няма никакви органи, за да възприеме благородните черти, благородния тон в едно стихотворение или една геройска добродетел. Той предпочита да чете за Робинзон вместо за Грандизон и смята Катон за своеправен глупак. Също така на личностите, чийто темперамент е малко по-сериозен, изглежда нищожно онова, което за другите е привлекателно и трепкащият наивитет на едно пасторално действие за тях е безвкусица и детинщина. И дори когато темперAMENTът не е съвсем без някое едноз-

вучно по-фино чувство, степенята на привлекателност е твърде различна и се вижда, че единият намира нещо благородно и почтено, което на другия му се струва действително голямо, но приключенско. Случаите, които предлагат възможност при неморални неща да се разгадае нещо от чувството на другите, могат да ни дадат повод със значителна вероятност да стигнем до заключения за техните усещания по отношение на по-високите качества на характера и дори за тези на сърцата им. Оня, който скучае при хубава музика, силно подхранва предположението, че красотата на стила и нежното очарование на любовта ще имат върху него малка власт.

Това е известен дух на дреболиите (духът на дребните неща), който издава един вид фино чувство, то обаче се насочва тъкмо към противното на възвишеното. Проявява вкус към нещо, защото то е много *изкусно* и постигнато с усилия, стихове, които могат да бъдат четени отпред-назад или обратното, загадки, часовници в пръстени, гънчики верижки и т. н. и т. н. Това е вкус към всичко, което се *измерва точно* и е подредено по *придирчив начин*, макар да е безполезно, например: като книги, които, украсени изискано, стоят на дълги редици в библиотечни шкафови, а *някоя* празна глава ги гледа и се радва; стаи, украсени като оптически кутийки, поддържани прекомерно чисти, но обитавани от негостоприемен, навъсен собственик. Вкус към всичко онова, което е *рядкост*, колкото и незначително да е по въгнешна стойност, като лампата на Епиктет, една ръкавица на Карл XII и т. н.; по особен начин това се отнася до колекционирането на пари. Такива личности стоят под силното подозрение, че в науките са хора, които дълго размишляват, т. е. са мечтатели и са склонни към чудачество, в нравите обаче са без чувство за онова, което по свободен начин е красиво и благородно.

Наистина бихме били несправедливи, ако срежем оня, който не забелязва ценността или красотата на онова, което нас ни вълнува и привлича с определението, че *той не разбира*. Тук не се касае толкова за нещо, в което вниква *разумът*, а за това какво е чувството. Същевременно спо-

собностите на душата са в толкова голяма връзка, че от огромната част от явленията, свързани с чувствата, може да се заключи за таланта на прозрението. Защото тези таланти ще са дадени напразно на оня, който има много предимства на разума, ако същевременно няма силно чувство за истински благородното или красивото, което може да бъде пружина, тези дарби на натурата да се използват добре и редовно⁹.

Обичайно е да се нарича *полезно* само онова, което може да удовлетвори нашето по-грубо чувство, което ни дава изобилие от храна и пиетета, разточителен лукс в облеклото и в домакинските вещи и същинско пилеене по гостилниците, макар аз да не виждам защо всичко, което моето най-живо чувство пожелава, също така да не трябва да се причисли към тези полезни неща. Но все пак, ако всичко се възприема по този начин, то оня, който се ръководи от *егоизма* си, е човек, с когото никога не бива да се разсъждава върху поизискания вкус. При такъв поглед върху нещата петелът е по-за предпочитане от папалата, тенджерата е по-полезна от порцелановия съд, а всички остроумни глави на света не струват колкото един селянин и старанието да се открие на какво разстояние се намират неподвижните звезди може да остане изключено от изискванията задълго, докато се постигне съгласие как с най-големи предимства да се кара плуг. Но каква глупост е да се впускаш в подобен спор, където е невъзможно да имаш едни и същи чувства, защото чувството съвсем не може да бъде единогласно! Също така все пак и човекът с най-грубо и най-обикновено чувство би трябвало да долови, че прелестите и приятностите на живота, ония, които не ни се струват необходими, най-често ангажират

⁹ Вижда се още, че известна тънкость на чувството се смята за предимство на човека. Това, че някой след добра гощавка с месо или сладкиши може несправедливо добре да спи, не бива да му се приписва като заслуга, то е само белег за наличието на здрав стомах. Обратното, който жертва част от времето за хранене, за да слуша музика, или с удоволствие се задълбочава пред някоя картина, или на драго сърце чете шеговити неща, макар да са само поетични дреболии, едва ли не в очите на всички има поведението на по-изискан човек, мнението им за него е похвално и благоприятно.

по-голямата ни грижовност и че бихме имали по-малко мотиви за толкова разнообразните наши старания, ако можехме да се откажем от тях. Също така никой не е толкова груб, че да не чувства, че едно нравствено действие по отношение на някого го възбужда толкова по-силно, колкото е по-отдалечено от егоизма и колкото повече е предизвикано от благородни подтици.

Когато отбелязвам ту благородните, ту слабите страни на хората, то се самоукорявам, че не мога да заема оная позиция, откъдето тези очертания представят голямата картина на цялата човешка природа в една възбуждаща фигура. Защото на драго сърце се примирявам, че доколкото спада към плана на великата природа, тези гротескни положения не биха могли да дадат нищо друго освен един благороден израз, макар да би било твърде късогледо те да не бъдат забелязани в подобни отношения. И все пак, ако се хвърли един бегъл поглед към тях, вярвам, че мога да отбележа следното: онези от хората, които действат *спред принципи*, са много малко, въпреки че е необикновено хубаво и толкова лесно осъществимо, но понякога може да се случи човек да се заблуди в тези принципи и после щетата, която произтича оттук, да се разпростре толкова по-надалеч, колкото по-общ е принципът и по-упорита личността, която си го е поставила. Ония, които действат от добросърдечни подтици, са далеч *повече*, което е много хубаво, макар и във всеки отделен случай да не може да се смята за особена заслуга на личността; защото тези добродетелни инстинкти понякога липсват и само в среден мащаб те осъществяват голямото намерение на природата, също така както и останалите инстинкти, които толкова редовно движат животинския свят. Ако ония, които неизменно имат пред очите си своето много обичано Аз, като единствена притегателна точка на всичките им старания и се опитват да въртят всички около *своята изгода* като около голяма ос, са мнозинство, но не може да има нищо по-благоприятно; защото тези хора са най-усърдните, най-старателните и най-внимателните; те придают на цялото твърдост и здравина, след като непреднамерено стават общополезни – създават неизбежно потребното

и издигат основите, над които по-изтънчените души могат да разпрострат красотата и хармонията. Най-после *честото любие* трябва да се разпространи в *сърцата на всички хора*, макар и в нееднаква степен, което ще даде на цялото една привлекателна до удивление красота. И макар много често ламтежът за почит да е глупава мечта, доколкото става правило, на което се подчиняват всички останали склонности, все пак като придружаващ подтик той е превъзходен. Действително на голямата сцена всеки съответно следва да действа съобразно господстващите си склонности, но същевременно бива движен и от един таен подтик мислено да заеме позицията на външен наблюдател и да съди за приличието на своето държане и как то изглежда в очите на зрителите. По този начин различните групи се обединяват в картина с прекрасен израз, където сред голямото разнообразие засиява единство и проличава целостта на моралната природа на красотата и достойнството.